

РОЗДІЛ 1

СЛОВО ЯК ОБ'ЄКТ ЛЕКСИКОЛОГІЇ

1.1. Слово у лексико-семантичній системі

Осмислення об'єктивного світу нерозривно пов'язане з лексичним складом мови. Лексика – це не проста сукупність слів, а певна система. У лінгвістиці поняття системності лексики обґрунтовували дослідники ще наприкінці ХІХ ст. Учення О. Потебні про слово [Потебня 1993] дало могутній поштовх до розвитку лексикології та семасіології. Утвердженню думки про системність лексики слугували праці Г. Остгофа, К. Мейєра, Г. Шпербера, Й. Тріра, Г. Іпсена, В. Порціга. «Так, зокрема, Г. Остгоф говорив про існування в мові системи значень. К. Мейєр... дійшов висновку, що кожен термін отримує свою вартість із власної позиції в загальній номенклатурі. Г. Шпербер прийшов до думки про існування полів значень. Й. Трір висунув ідею про поняттєві поля, Г. Іпсен – про лексико-граматичні поля..., а В. Порціг – про лексико-синтаксичні поля... Далі Е. Оксар і О. Духачек уводять поняття лексико-семантичне поле, В. В. Виноградов – термін лексико-семантична система, а О. Смирницький – лексико-семантичний варіант» [Кочерган 2006, с. 264]. Продовжили розробляти теоретичні основи лексикології Л. Лисиченко [Лисиченко 1977], Л. Новіков [Новиков 1982], А. Уфимцева [Уфимцева 1962; Уфимцева 1968; Уфимцева 1986], В. Русанівський [Русанівський 1983; Русанівський 1988], М. Кочерган [Кочерган 1976; Кочерган 2000; Кочерган 2006], І. Стернін [Стернін 1985; Стернін 1997; Стернін, Попова 2014], О. Муромцева [Муромцева 1985], О. Тараненко [Тараненко 1989; Тараненко 1996; Тараненко 2000⁴; Тараненко 2000⁵], Е. Кузнєцова [Кузнєцова 1989], Л. Струганець [Струганець 2002], О. Стишов [Стишов 2003], О. Селіванова [Селіванова 2008], М. Навальна [Навальна 2011], Є. Карпіловська [АРСУН 2013], Р. Помірко, О. Косович [Помірко, Косович 2014; Косович 2014] та ін.

Загально визнаним у лінгвістиці є розуміння лексико-семантичної системи як одного із ярусів мовної структури, що складається із слів та їхніх значень. На думку Н. Шведової, лексико-семантична система постає як самодостатня організація, що характеризується такими параметрами: 1) сучасна лексична система склалась історично і відображає багатовіковий досвід народу; у ній паралельно функціонують як окремі одиниці, так і цілі їх підмножини, що містять відбитки попередніх ступенів розвитку мови; таким чином, у самій системі закладені властивості співіснування одиниць, різних за своїми індивідуальними генетичними (хронологічними) характеристиками, стилістичним забарвленням; 2) лексична система живе за власними мовними законами, які регулюють її існування і розвиток; 3) лексична система складається з окремих ділянок (підсистем), які взаємодіють між собою, але в цілому існують під егідою системи; ці ділянки також внутрішньоорганізовані: мають певне ядро, до якого спрямовані компоненти такої підсистеми; 4) лексична система є відкритою; ця відкритість неоднакова для різних її ділянок: одні легко приймають новації, інші майже строго консервативні; 5) при входженні новацій у ту чи іншу ділянку системи у ній відбуваються певні зміни; нова одиниця не просто розміщується на цій ділянці: її присутність впливає на співвідношення і якість одиниць відповідної множини; 6) лексична система як природна і жива, історично сформована цілісність забезпечує можливість такого відтворення мовної картини світу, що ґрунтується на множині ієрархічно організованих номінацій, у своїх зв'язках і відношеннях, осмислених засобами самої мовної системи [Шведова 1999, с. 4].

Лексико-семантична система – найбільш складний рівень лінгвальної ієрархії, оскільки характеризується численністю елементів, багатовимірністю, відкритістю, динамічністю, взаємодією підсистем у межах системи. Системність лексики полягає: «1) у вивідності одних лексичних одиниць з інших, тобто у можливості тлумачення будь-якого слова іншими словами тієї самої мови; 2) у можливості опису всіх лексичних одиниць за допомогою обмеженого числа елементів – семантично найважливіших слів...; 3) у системності й упорядкованості зафіксованого в лексиці об'єктивного світу» [Кочерган 2000, с. 282].

Словниковий склад мови науковці досліджують у синхронії та діяхронії. При синхронічному підході вивчають лексику певного історичного періоду з погляду її сучасної організації: значення слів, стилістичну диференціацію словникового складу, тематичне і лексико-семантичне групування слів, системні відношення між множинами і зв'язки між одиницями усередині цих множин. З погляду діяхронії аналізують формування і розвиток словникового складу мови, історію слів, зміни в різних групах слів. Синхронічний і діяхронічний аспекти вивчення лексики репрезентують два види діалектичного підходу до студіювання лінгвальних явищ.

У мовознавстві Е. Кузнецова виокремлює два напрямки досліджень: зовнішній, соціолінгвістичний, і внутрішній, системно-семасіологічний [Кузнецова 1989, с. 4–5]. У лексико-семантичній системі ці два напрямки частково збігаються із розмежуванням лексикології у вузькому значенні слова і семасіології. Лексикологія вивчає у словниковому складі мови перш за все ті явища, які спричинені факторами позамовного, соціально-історичного характеру. У її завдання входить дослідження питань формування словникового складу мови, історичних змін, що відбуваються у ній, систематизація лексики з погляду її походження, активного і пасивного вживання, розшарування за сферами вживання і т. ін. Семасіологія вивчає лексичну систему і слово як елемент цієї системи передусім із погляду внутрішніх закономірностей. Об'єкти семасіології – це різні вияви системності лексики: лексико-семантичні групи слів, явище семантичного варіювання, закономірності сполучуваності слів, усі види семантичних і формально-семантичних опозицій слів.

Водночас за будь-якого із зазначених підходів реальний об'єкт дослідження один – лексичні норми літературної мови. Науковий опис лексичної норми – в ідеалі – є «повною... конденсацією і препарацією відношень слова до інших одиниць класу... і тих екстралінгвальних ситуативних умов, у яких це слово функціонує» [Шведова 1982, с. 154].

Мова – універсальна знакова система, що служить для передачі змісту за допомогою матеріальних форм. О. Федик констатує: «Пізнання неможливе без найменування реалій, без ідентифікації предметів, явищ, процесів у свідомості людей. Ця функція – пріоритет

слова як лексичної одиниці мови» [Федик 1990, с. 40]. Відношення маніфестації, які зв'язують елементи плану змісту з елементами плану вираження, мають у її структурі виняткове значення. Ці відношення у словах, що є знаками мови у класичному вигляді, реалізовані у зв'язках зовнішньої матеріальної форми слова – лексеми – з її внутрішнім, ідеальним виявом – семемою. З таким значенням термін «лексема» функціонує у сучасних лексикологічних дослідженнях [Кузнецова 1989, с. 10].

Системні зв'язки між лексичними одиницями виявляються у відношеннях чотирьох типів: 1) внутрішньослівних, 2) парадигматичних, 3) синтагматичних, 4) асоціативно-дериваційних.

Так, внутрішньослівні відношення характерні для багатозначних слів. Значення полісемічного слова утворюють певну структуру, елементи якої по-різному залежать один від одного і по-різному пов'язані між собою [Кочерган 2000, с. 282].

Парадигматичні відношення у лексиці являють собою антиномію між елементами мови, об'єднаними певними асоціаціями. В їх основі лежить формальна або семантична подібність слів, наприклад, відношення синонімії, антонімії та омонімії, гіперонімічно-гіпонімічні зв'язки. Парадигматика передбачає аналіз спільних і відмінних рис однотипних одиниць мови. Риси, які дають підставу включати слова до однієї парадигми на основі спільності, називають ототожнювальними; а семантичні особливості, за якими значення слів протиставляються, кваліфікують як диференціальні семантичні ознаки.

Синтагматичні відношення ґрунтуються на закономірностях сполучуваності мовних одиниць. Попри парадигматичну цінність слово володіє іншим видом реляційної значимості – синтагматичною, повним змістом, який виникає на основі індивідуального значення слів за умови їх сполучуваності у лінійному ряді.

Системні відношення у лексиці мають ще один вимір, який називають асоціативно-дериваційним (М. Кочерган), епідигматичним (Д. Шмельов) або дериваційним (П. Денисов). У ньому відображено відношення слів на лінії словотворення, смислових асоціацій і фонетичних уподібнень. Як приклад асоціативно-дериваційних зв'язків за формою М. Кочерган наводить слова *земляний*, *землистий*, *землекоп*, що асоціюються зі словом *земля* «ґрунт», тоді як слова

земний, наземний, земноводний асоціюються зі словом *земля* «суша» [Кочерган 2000, с. 284].

Виокремлюють також відношення варіантності, оскільки лексичні норми існують у вигляді: а) інваріантних абстракцій, які складають глибинну основу мовної системи, і б) у вигляді варіантів, які репрезентують ці абстрактні одиниці у мовленні. Тому розрізняють поняття «віртуальний знак» й «актуальний знак». Ці терміни вказують на різні модифікації слова й розмежовують його відносно двох сфер мовної діяльності.

Віртуальний (узагальнений) знак стосується номінативно-класифікативної діяльності мови й представлений у згорненому вигляді в словниковому складі; актуальний знак, віднесений до акту мовлення, функціонує у конкретних висловлюваннях. Слова-ономатемами – це знаки, які мають самостійний зміст і можуть бути осмислені поза контекстом, незалежно від функціонування у складі речень. Це узагальнені одиниці лексичної системи, головною функцією яких є номінація. Саме у своєму ономатемному статусі слова зв'язуються між собою парадигматичними відношеннями. Таким чином, лексико-семантична система мови складна і багатовимірна.

Виділимо головні ознаки слова як одиниці лексико-семантичної системи: а) ознака формальна: матеріальна форма виражена комплексом морфем, фонетично зв'язаних одним наголосом; б) ознака семантична: значення, закріплене в комунікативній практиці; в) ознака функціональна: слово служить для найменування предметів позамовної дійсності.

Знакову природу слова традиційно зображають у вигляді семантичного трикутника (рис. 1.1).

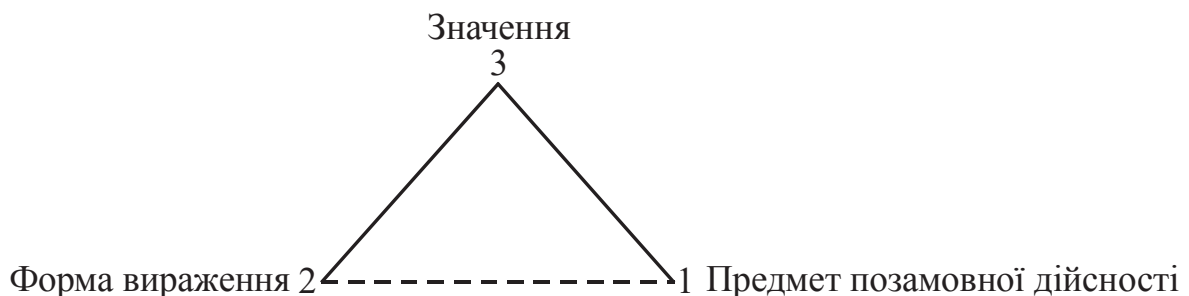

Рис. 1.1. Знакова природа слова

Компоненти структури слова – знаки, яким умовно відповідають вершини семантичного трикутника, мають певне термінологічне вираження. Так, предмет позамовної дійсності кваліфікують як денотат або референт. Під денотатом розуміють не конкретний, реальний предмет, а клас відповідних предметів. Позначуваний словом конкретний предмет, реальний вияв денотата номінують референтом [СУЛМ 1997, с. 115–116].

Відображення у людській свідомості властивостей певного денотата репрезентує сигніфікат – значення словесного знака, ідеальне, психічне утворення, антитеза матеріальному денотату. Денотат (референт) і форма словесного знака перебувають в опосередкованому сигніфікатом взаємозв'язку. У семантичному трикутнику це відображено пунктирною лінією між відповідними вершинами.

Таким чином, значення слова є суспільно закріпленим відображенням предмета, явища чи відношення у свідомості, яке входить у структуру слова в ролі внутрішньої його сторони, оформлене за законами граматичної структури і зумовлене семантичною системою словника конкретної мови. О. Федик зауважує: «Слово як сакральне явище є творцем дійсності в тому розумінні, що воно формує ідеальну дійсність як автономну (тобто самостійну), яка не повторює реальність, не копіює її, а формує паралельний світ, що є самодостатнім» [Федик 2000, с. 73].

Окрім понятійного (денотативно-сигніфікативного) змісту, лексичні значення багатьох слів включають у себе емпіричний, мотиваційний і конотативний компоненти [Кузнецова 1989, с. 21–28]. Емпіричний компонент відображає унаочнено-чуттєвий образ денотата. Мотиваційний компонент наявний у похідних словах, мотивованих тими лексемами, від яких вони утворені. Конотативний компонент значення складається із низки ознак емоційного, оцінного і власне стилістичного характеру. Усі ці ознаки не входять до основної понятійної частини значення, містять у собі додаткову, певною мірою суб'єктивну інформацію.

М. Зарицький, розглядаючи властивості слова як мовного знака, будує його модель, використовуючи для цього геометричну форму куба (рис. 1.2). Бічні площини куба позначає символами *a*, *b*, *c*, *d*, а

верхню і нижню – k , l . При цьому a означає денотативний компонент; b – сигніфікативний, $(a + b)$ становить предметно-логічне або лексичне значення (ЛЗ); c – граматичне значення (ГЗ); d – стилістичне значення (СЗ). Таким чином, бічні площини символізують зміст слова, який тлумачиться складниками ЛЗ + ГЗ + СЗ. Верхня площина k (фонетична зовнішність) та нижня площина l (морфологічна зовнішність) представляють собою форму слова або план вираження (ПВ). Тоді СЛОВО можна змоделювати за допомогою формули:

$$\text{СЛОВО} = \frac{\Phi(k+l)}{\text{ЗМІСТ}(a+b)+c+d}$$

або

$$\text{СЛОВО} = \frac{\text{ПВ}}{\text{ЛЗ}+\text{ГЗ}+\text{СЗ}}$$

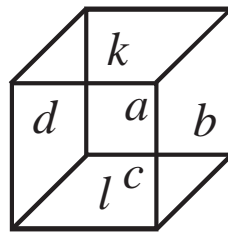

Рис. 1.2. Геометрична модель слова як мовного знака М. Зарицького

Тобто форма являє собою фоно-морфологічну зовнішність, а зміст – суму предметно-логічного (ЛЗ), граматичного (ГЗ) і стилістичного (СЗ) компонентів значення.

У монографії «Мова як духовний адекват світу (дійсності)» О. Федик аналізує кілька способів номінування: 1) одна назва – одна реалія, 2) одна назва – дві і більше реалії; 3) дві і більше назв – одна реалія [Федик 2000, с. 91]. До першого різновиду відносить однозначні слова, до другого – всю багатозначну лексику, а також ті слова, які вживаються в переносному та образному значеннях, до третього – слова-синоніми. Дослідниця не сумнівається, що варіант «одне слово – одна реалія» у плані членування дійсності є найдосконалішим, однак у цьому випадку мова розрослася б кількісно до такої міри, що практично було б дуже складно опанувати її лексичною системою. Саме тому «мова обирає інший шлях членування реальності –

номінативно-семантичний, який ускладнює семантичну систему мови, однак спрощує лексичну» [Федик 2000, с. 92].

В основі третього способу членування реальності, на думку О. Федик, можуть лежати різні причини: а) пізнавальна (коли синоніми відображають різні грані предмета, явища, різні зв'язки і співвідношення з іншими предметами і явищами); б) етимологічна (коли одну і ту саму реалію іменує національне слово та запозичене); в) соціальна (коли спеціальні інституції впроваджують в обіг ті чи інші слова, називаючи відповідні установи, організації тощо, і ці назви функціонують паралельно) [Федик 2000, с. 92].

Підсумовує погляди автора на онтологічне членування дійсності така теза: «Адекватність мови щодо дійсності не може обійтися без таких важливих явищ, як узагальнення і конкретизація: кожна номінація поєднує в собі певні типологічні ознаки того чи іншого класу слів і одночасно має здатність до контекстуальної конкретизації, ця дихотомія також спрямована на впорядкування лексичної системи мови, яка членує дійсність на окремі предмети, явища, процеси тощо» [Федик 2000, с. 93].

Важливим видається питання про типи лексичних значень слова. Зазвичай їх виділяють з урахуванням таких ознак: а) зв'язку слова з дійсністю (значення прямі, переносні та конотативно-зумовлені); б) походження (вихідні і похідні); в) функції (значення номінативні, оцінні й експресивно-синонімічні); г) зв'язку з контекстом (значення вільні, лексично зв'язані і фразеологічно зв'язані); г) граматичної організованості – значення синтаксичні (враховуються особливості сполучуваності слів з іншими лексичними одиницями у складі словосполучень і речень), морфологічні і конструктивно зумовлені.

Актуальним є розмежування типів лексичних значень слів, що ґрунтуються на характері зв'язку відповідних назв із предметами і явищами позамовної дійсності. Йдеться про прямі, переносні та конотативно зумовлені лексичні значення. Так, словам із прямим значенням властивий безпосередній номінативний зв'язок із позначуванним. Переносні лексичні значення виступають опосередкованими назвами предметів і явищ об'єктивної дійсності. Вони мають статус загальноновживаних, або узуальних. Такі лексичні значення обов'язково тлумачаться або перекладаються у словниках.

Від узуальних відрізняють okazіональні значення, зумовлені авторським образним уживанням слів у відповідних контекстах всупереч усталеним нормам сполучуваності. Природа конотативно зумовлених лексичних значень полягає в тому, що номінативний зв'язок із позначуванним ускладнюється додатковою інформацією про позитивну або негативну оцінку предмета чи явища, ступінь інтенсивності вияву дії або ознаки [СУЛІМ 1997, с. 110–111].

У сучасній лінгвістиці йдеться не лише про лексичне значення слова, а й про семантичну структуру слова, про компонентний склад лексичного значення. Слова розкладаються на елементи, за якими протиставляються окремі значення, або лексико-семантичні варіанти (ЛСВ) полісемічного слова, що входять до семантичної структури слова. Отож, основною одиницею у лексичній семантиці є слово, елементарною одиницею – ЛСВ слова.

ЛСВ – «елементарна клітинка лексико-семантичної системи, що відображає у процесах мислення і комунікації відповідні сегменти дійсності, слова-поняття» [Новиков 1982, с. 112]; сукупність усіх граматичних форм даного слова, співвідносних з одним із його значень. На відміну від ЛСВ, слово являє собою єдність усіх його граматичних форм зі всіма наявними значеннями. Найчастіше називають план вираження слова лексемою, а план змісту – семемою. ЛСВ як елементарна одиниця репрезентує єдність лексеми і семеми:

$$\text{ЛСВ} = \frac{\text{лексема}}{\text{семема}}$$

Сукупність усіх семем утворює значення слова.

Слід зауважити, що термін «лексема» в різних лінгвістичних школах та різними мовознавцями використовується і в інших трактуваннях. Так, О. Тараненко в енциклопедії «Українська мова» подає таку дефініцію: «Лексема – слово як сукупність усіх його форм і значень, як структурний елемент мови – на відміну від слова в його конкретних реалізаціях (словоформах, слововживаннях, «слово значеннях» – окремих значеннях полісемічного слова)» [Тараненко 2000₄, с. 271].

Семема як елементарне значення членується на одиниці нижчого рангу – семи. Сема – мінімальна складова частина (компонент) елементарного значення. Сукупність сем утворює значеннєву структуру семеми.

Таким чином, кожний ЛСВ являє собою ієрархічно організовану сукупність сем – структуру, у якій виділяється інтегральне родове значення (архісема), диференціальне видове (диференційна сема), а також потенційні семи, які відображають побічні властивості предмета чи явища. Такі семи важливі для формування переносних значень слів. При переносному вживанні слова архісема і диференційна сема відходять на задній план, потенційні актуалізуються, набуваючи статусу диференційних.

Оскільки класифікації сем побудовані на різних підходах, їх типологія досить широка. Найбільш детальна типологія сем запропонована у працях І. Стерніна, який, зокрема, розмежовує семи: узуальні й оказіональні, диз'юктивні й інваріантні (стосовно до системи мови); інтегральні й диференціальні (за розрізнявальною силою); яскраві й слабкі (за ступенем яскравості); експліцитні й приховані (за характером вияву); постійні та ймовірнісні (за характером конкретного змісту); актуалізовані й неактуалізовані (стосовно до акту мовлення) [Стернин 1985, с. 56–70].

Кількісний склад сем у структурі лексичного значення – величина не постійна. Використання методики компонентного аналізу дає змогу виявити семи, із яких складається зміст слова. Основні семи звичайно входять у тлумачення значення лексичних одиниць у словниках. Тому при виділенні й об'єктивації сем в основному користуються словниковою дефініцією.

У сучасному мовознавстві домінує ідея системності лексики. Зв'язки слів є досить різноманітними, як і форми їх вияву. Мінімальні вияви парадигматичних відношень утворюють словесні опозиції, максимальні – класи слів. Словесні опозиції – це пари слів, схожі за певними компонентами, які у той же час чимось розрізняються. Е. Кузнєцова класифікує словесні опозиції на формальні, семантичні і формально-семантичні. Кожній із таких опозицій притаманні дві характеристики: співвідношення лексем і співвідношення семем. Залежно від співвідношення компонентів диференціюються ще три

види опозицій: опозиція тотожності; привативна, чи опозиція включення (охоплює і гіпонімічні відношення); еквіполентна, чи опозиція перетину [Кузнецова 1989, с. 43–48].

Водночас кожне слово пов'язане із незліченною кількістю лексичних одиниць безпосередньо і ще з більшою кількістю опосередковано. Таке складне мереживо слів і їх співвідношень було б важко вкласти у певні рамки, якби не існував інший, ніж словесні опозиції, тип лексичної парадигматики – класи слів. Класи слів виділяють залежно від того, які компоненти – формальні чи семантичні – є спільними для слів, що до них входять.

Науковці наголошують на складності класифікації лексичних угруповань у межах лексико-семантичної системи. В. Левицький у монографічному дослідженні «Семасіологія» пояснює таку ситуацію кількома об'єктивними причинами. По-перше, предмети і явища зовнішнього світу пов'язані складними відношеннями. І ці складні, різноманітні об'єктивні зв'язки із зовнішнім світом проектуються «по вертикалі» на лексичну систему мови, розподіляючи її на взаємозв'язані лексичні блоки. Причому різні типи об'єктів зовнішнього світу – ділянки «світу речей» і «світу ідей» – без сумніву, відрізняються певною специфікою своїх системних відношень, що іще більшою мірою ускладнює характер взаємозв'язків між лексемами, «які покривають» ці ділянки. По-друге, елементи лексичної системи зв'язані «по горизонталі» своїми, внутрішньомовними, відношеннями, породженими конкретними умовами розвитку та функціонування мови. Обидві системи зв'язків – внутрішньомовна і зовнішньомовна, – накладаючись одна на одну, взаємодіють, створюючи в результаті дивну сітку парадигматичних зв'язків між словами та лексико-семантичними варіантами слова. Спроби враховувати у семасіологічних дослідженнях тільки один тип указаних зв'язків – «вертикальні», орієнтовані на дійсність, чи «горизонтальні», орієнтовані на мову, чи взагалі ігнорувати різницю між тими і тими – до успіху не призвели. Тому, на думку В. Левицького, критерії розмежування різних типів мікросистем і принципи їх практичного виокремлення потребують подальшого вивчення та обговорення [Левицький 2006, с. 207–208].

Традиційно виокремлюють три типи класів слів: формальний (наприклад, дієслова однієї дієвідміни), формально-семантичний (частини мови, гнізда однокореневих слів) і семантичний (синонімічні ряди, які не мають формальної подібності).

Класи слів виділяють чи на основі позамовних критеріїв, чи з опорою на лінгвістичні ознаки слів. Звернемося до найбільш чіткої типології Е. Кузнецової [Кузнецова 1989, с. 70–86]. На її думку, у першому випадку, коли за основу об'єднання слів береться реальна сутність явищ, позначуваних словами, ми маємо справу із семантичним полем, під яким розуміють групи лексичних одиниць, об'єднаних інваріантним значенням (наприклад, семантичне поле кольору, часу, форми). Семантичне поле характеризується такими диференційними ознаками: 1) просторість, 2) змістова атракція, а не бінарне протиставлення, 3) цілісність, 4) упорядкованість, 5) взаємовизначеність елементів, 6) повнота, 7) довільність і нечіткість меж, 8) безперервність [Денисов 1980, с. 127]. Далі виділяють клас слів під назвою «тематична група». У такі групи об'єднуються зазвичай іменники з конкретно-предметним значенням (наприклад, назви рослин, тварин, транспортних засобів та ін.).

У другому випадку, з урахуванням лінгвістичних ознак слів, до класів слів відносять частини мови, лексико-семантичні розряди (наприклад, якісні і кількісні прикметники), лексико-семантичні групи і синонімічні ряди.

Найважливішим із погляду лексичної системи типом класів слів є лексико-семантичні групи. Вони об'єднують слова однієї частини мови, у яких, окрім загальних граматичних сем, є ще (як мінімум) одна спільна сема – категоріально-лексична (архісема, класема). Прикладом лексико-семантичної групи можуть слугувати прикметники на позначення кольорів та ін. Усередині лексико-семантичної групи можуть виділятися підгрупи (підпарадигми), у яких слова зв'язані не тільки категоріальною семою, але й однією, спільною для них диференційною семою.

Усі типи класів слів утворюють складну сферу лексичної парадигматики. Лексична система постає як єдність незамкнених семантичних множин, що багаторазово пересікаються і взаємозв'язані численними семантичними ланцюжками.

Із погляду парадигматичних відношень між відповідними лексичними одиницями у науково-лінгвістичній і лінгводидактичній літературі аналізують такі традиційні лексико-семантичні категорії, як полісемія, синонімія, антонімія, омонімія, паронімія, хоча Е. Кузнєцова розглядає полісемію як вияв відношення варіантності [Кузнєцова 1989, с. 100].

Полісемія (багатозначність) – це здатність слова мати одночасно декілька значень (семем) і служити для позначення різних предметів, явищ, дій, процесів, ознак дійсності. Кожне багатозначне слово становить єдність кількох ЛСВ.

Поширені два види мотивованості ЛСВ у структурі багатозначного слова: зв'язок на основі подібності (метафора) і на основі суміжності (метонімія). У сучасній лінгвістиці існує багато методів вивчення полісемії. В. Левицький виокремлює такі основні методи: контекстологічні, структурні, психолінгвістичні і статистичні [Левицький 1989, с. 18].

Синонімія базується на тому, що слова, які належать до однієї й тієї ж частини мови, характеризуються повним або частковим збігом своїх лексичних значень. Семантична близькість синонімів виявляється переважно у збігові, тотожності частини їх смислового обсягу: певних ЛСВ (їх семем), а також частини сем (компонентів семем). У такому ракурсі синонімія – це тотожність не слів, а окремих елементів їх смислової структури. На думку Л. Новикова, «синоніми семантично тотожні (еквівалентні) у межах певних значень (ЛСВ) чи спільних частин значень слів, що взаємодіють, взаємозамінні у тексті у межах, що відповідають їх спільному змісту (перетину їх смислового обсягу)» [Новиков 1982, с. 225]. Синоніми утворюють парадигми (чи ряди) слів (ЛСВ), які ідентифікуються шляхом встановлення їх подібності і відмінності з домінантою – семантично найбільш простим, стилістично немаркованим і синтагматично найменше закріпленим синонімом.

Лексичну категорію антонімії кваліфікують як семантичне відношення протилежних значень, виражених формально різними словами (ЛСВ). Два (чи більше) ЛСВ є антонімами, якщо у них різне формальне вираження (лексеми) і протилежні значення (семеми).

Омонімія характеризується тим, що «для позначення абсолютно різних предметів позамовної дійсності використовується один і той же форматив, тобто матеріальне вираження словесного знака» [СУЛМ 1997, с. 149].

Паронімія – явище часткової звукової схожості слів при їх семантичному розрізненні (повному чи частковому). Пароніми належать до однієї частини мови, утворені від одного кореня за допомогою різних афіксів.

Семантичні характеристики слова, його статус у лексико-семантичній системі не вичерпують усіх ознак лексичної одиниці. Слова можуть бути охарактеризовані ще у соціолінгвістичному аспекті. Для соціолінгвістичної систематизації словникового складу української мови візьмемо за основу класифікацію лексики А. Грищенка [СУЛМ 1997, с. 174–225]. У результаті такого підходу розглядають лексику з погляду походження (питома лексика, лексичні запозичення з інших мов); функціональної диференціації: лексика з погляду сфер вживання (загальноновживана лексика, спеціальна лексика, діалектна лексика, термінологічна, професійна лексика та ін.), лексика з погляду активного і пасивного вживання (активна лексика, пасивна лексика), хронологічно маркована лексика (неологізми, архаїзми); з погляду стилістичної диференціації (міжстильова лексика, стильова лексика).

Серед сукупності лексичних норм виділяють ядро – основний словниковий фонд і периферійну зону [Кузнецова 1989, с. 133–134], частіше – активний (актуальний) словниковий запас мови і пасивний (неактуальний) словниковий запас мови [Денисов 1980, с. 105]. Основний словниковий фонд охоплює широко вживані слова, які позначають поняття, найбільш важливі і суттєві з погляду загальнолюдських цінностей і в соціальному ракурсі. До них найперше відносять такі базові одиниці різних лексико-семантичних груп, що характеризуються простим морфологічним складом, широкою сполучуваністю, великим обсягом значення, не мають відтінку застарілості і не є недавніми запозиченнями.

До периферійної зони відносять слова обмеженого вживання, у тому числі стилістично марковані; слова, що належать до сфер перетину лексико-семантичних груп; слова із значним обсягом

диференціальних і потенційних ознак, зокрема в межах емпіричних компонентів, велика змістова наповненість яких обернено пропорційна їх уживаності. До пасивного словникового фонду мови в цілому належать: слова, які виходять із мови (застарілі слова); слова, які не ввійшли ще остаточно до загального вжитку чи тільки появились у мові (часто некодифікована лексика). За твердженням М. Зарицького, на периферії «відбувається двобічний рух, що забезпечує гомеостаз, тобто стійкий стан рівноваги цієї частини у її взаємодії із середовищем» [Зарицький 2001, с. 62].

Отже, на синхронному зрізі лексична система літературної мови представлена ядром і периферійною зоною, у яку переходять від центру застарілі слова і через яку постійно пробиваються ближче до ядра неологізми. Це ще раз демонструє певну умовність, плинність меж між різними зонами лексичної системи. П. Денисов зазначає: «Наявність у лексичній системі архаїчних деталей і деталей наднових є іманентною властивістю мови як системи, яка повільно, але правильно рухається у часі, тобто системи, яка має свою історію, еволюцію. На історичному шляху можуть бути періоди бурхливого припливу нових слів і старіння цілих лексичних пластів, загалом же випадання із словника непотрібних слів і їх перетворення в архаїзми, як і входження нових, потрібних слів, неологізмів – процес безперервний» [Денисов 1980, с. 104–105].

Вивчення словникового складу сучасної української літературної мови у системно-семасіологічному і соціолінгвістичному аспектах переконливо засвідчує, що між численними його одиницями наявні усі види системних відношень, які існують у мовній системі в цілому. Безперечно, усі ці відношення на лексичному рівні мають свою специфіку, зумовлену передусім особливою складністю слова як вузлової одиниці мовної системи, його функціональним навантаженням й органічним зв'язком із дійсністю і мисленням.

Лексикологічні студії науковці ведуть в аспекті теорії слова, у семантичному, стилістичному, функціональному, історичному, етимологічному, етнолінгвістичному, соціолінгвістичному, когнітивному, комунікативному ракурсах. Провідні напрямки української лексикології за їх хронологією, пріоритетністю та ступенем опрацьованості до кінця ХХ століття детально представили

О. Тараненко в енциклопедії «Українська мова» [Тараненко 20005, с. 281–282], Л. Струганець у монографії «Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ століття» [Струганець 2002, с. 51–53].

Безпосередньо реагуючи на зміни в дійсності, лексичні норми перебувають у стані динамічної стабільності. У лексико-семантичній системі літературної мови (на різних її ділянках, у різних множинах) відбуваються перманентні динамічні процеси. Тому розвиток словникового складу літературних мов потребує постійного дослідження.

1.2. Чинники розвитку словникового складу літературної мови

Вивчення динамічних змін словникового складу літературних мов у різні історичні періоди залишається одним із найактуальніших напрямів лінгвістичних досліджень. У сучасному мовознавстві під словниковим складом розуміють не механічну множину слів, властивих мові на відповідному етапі її функціонування як засобу спілкування, а упорядковану за певними закономірностями лексико-семантичну систему. Її елементи пов'язані різними типами значеннєвих відношень, розрізняються за сферами вживання в комунікативній практиці суспільства, характеризуються найвиразнішою, порівняно з одиницями інших мовних рівнів, динамікою якісного і кількісного розвитку, перебувають у безпосередній залежності від явищ позамовної дійсності, відображаючи пізнавальну діяльність, широкий соціально-історичний досвід носіїв мови [СУЛМ 1997, с. 101].

Дослідження розвитку словникового складу тісно переплітається із розв'язанням питань про причини мовних змін. Хоча лінгвальні зміни мають об'єктивний характер, вони не відбуваються спонтанно, оскільки завжди детерміновані певними факторами. Найчастіше розрізняють зовнішні і внутрішні причини мовного розвитку: «До зовнішніх причин належать ті імпульси розвитку, які надходять із зовнішнього середовища, а до внутрішніх – тенденції розвитку, що закладені у самій мові» [Кочерган 1999, с. 187].